УДК [316.356.4+159.923.2]:[371.219:371.214.11]

КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗАСОБАМИ ПРИХОВАНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ

Щербак Ігор – магістрант соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті аналізуються чинники конструювання національної ідентичності в умовах сучасного українського суспільства. Акцентується увага на такому з них як освіта, зокрема прихований навчальний план. Розглядаються теоретичні засади дослідження системи освіти як інституту, що здійснює потужний вплив на формування соціальних ідентичностей. Досліджується специфіка феномену національної ідентичності, її зумовленість неоднозначністю розуміння нації. Визначаються індикатори різного змістовного наповнення національної ідентичності. Приводяться результати аналізу дискурсивного конструювання української національної ідентичності через об'єктивований аспект прихованого навчального плану – шкільні підручники. Виявляються політичні та етнічні ідентитети національної ідентичності, представлені у розглянутих підручниках. Для визначення впливу політик ідентичностей, що реалізуються у прихованому навчальному плані, здійснюється кількісний аналіз соціологічної інформації, за допомогою якого виокремлюються три групи значень національної ідентичності та їхньої інтеріоризації учнівською молоддю.

Ключові слова: національна ідентичність, нація, прихований навчальний план, політики ідентичностей, дискурс, дискурс-аналіз.

В статье анализируются факторы конструирования национальной идентичности в условиях современного украинского общества. Акцентируется внимание на таком из них как образование, в частности скрытый учебный план. Рассматриваются теоретические основания исследования системы образования как института, который мощно влияет на формирование социальных идентичностей. Исследуется специфика феномена национальной идентичности, её обусловленность неоднозначностью понимания нации. Определяются индикаторы разного содержательного наполнения национальной идентичности. Приводятся результаты анализа дискурсивного конструирования украинской национальной идентичности через объективированный аспект скрытого учебного плана – школьные учебники. Выявляются политические и этнические идентитеты национальной идентичности, представленные в рассмотренных учебниках. Для определения влияния политик идентичности, которые реализуются в скрытом учебном плане, осуществляется количественный анализ социологической информации, с помощью которого выделяются три группы значений национальной идентичности и их интериоризации ученической молодёжью.

Ключевые слова: национальная идентичность, нация, скрытый учебный план, политики идентичностей, дискурс, дискурс-анализ.

The article analyzes the factors of constructing the national identity in the conditions of modern Ukrainian society. Attention is focused on such of them as education, in particular the hidden curriculum. Considered the theoretical research of the educational system as an institution that significantly influences the formation of social identities. It researches the particularity of the phenomenon of national identity, it's conditionality by the ambiguity of the nation's understanding. Indicators of national identity's substantive content are defined. The analysis results of the discursive construction of the Ukrainian national identity are shown by objectified aspect of hidden curriculum as school books. Identified political and ethnic aspects of national identity, presented in the textbooks reviewed. To determine the influence of identity policies that Implemented by the hidden curriculum, a quantitative analysis of sociological information is carried out, wherewith three groups of national identity values are singled out and their interiorization by pupils.

Keywords: national identity, nation, hidden curriculum, identity politics, discourse, discourse analysis.

Упродовж усіх років незалежності України залишається актуальною проблема консолідації української нації заради її безконфліктного майбутнього. Ще Президент Л.Д. Кучма зазначав: «Україну ми створили, залишилось створити українців» [1]. Існують різні погляди на те, кого саме вважати українцями та різні уявлення про шляхи консолідації українського суспільства. Відмінності у поглядах, у тому числі, стали фактором соцієтальної кризи останніх трьох років.

Держава в особі багатьох соціальних інститутів має величезний вплив на громадян, який супроводжує нас упродовж всього життя. Одним із найпотужніших інститутів такого впливу є освіта; її каналами ми, зокрема, отримуємо інформацію щодо бачення державою прийнятної і бажаної для неї моделі

© Щербак И., 2017

національної ідентичності.

Метою цієї статті є виявлення змісту національної ідентичності, що репрезентується прихованим навчальним планом вітчизняної середньої школи, та виявлення тенденцій його сприйняття учнівською молоддю.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що школа як спеціалізована соціальна організація головною метою своєї діяльності має створення базових умов і можливостей соціалізації та інкорпорації індивіда в інші соціальні групи і спільноти. Провідна функція школи виявляється в тому, що вона задає основний напрям і зміст соціалізаційних впливів у контексті цілеспрямованих педагогічних дій [2]. Кінцевою метою соціалізації учнів на кожному з її напрямків є формування готовності молодої людини бути агентом відповідної сфери суспільного життя.

Освіта, в тому числі середня, виконує функції трансляції соціальних цінностей, норм, настанов від одного покоління до іншого, навчання певним знанням і вмінням, розвитку здібностей молодих людей, їхньої самореалізації та творчості. Освіта як найважливіший інститут соціалізації сприяє конструюванню соціальних ідентичностей особистості, актуалізації можливостей особистого, громадянського і професійного вибору [3].

У контексті обраної нами проблеми важливо підкреслити, що освіта та її інституції репрезентують державу у період становлення особистості, формування її соціальних характеристик. Відомий дослідник освіти П'єр Бурдьє зазначає, що держава закладається в глибинні структури людського буття та думки, мислення і судження. «Школа, – відзначає науковець, – найпотужніший провідник і слуга держави» [4]. П. Бурдьє відводить школі найважливішу роль у відтворенні соціальних класифікацій. На його думку, школа виробляє найдієвіші принципи та найлегітимніші класифікації. «Це цариця класифікації та розміщення у класи», – метафорично підкреслює П. Бурдьє [4].

Школа транслює та інкорпорує соціальні класифікації за різними критеріями та є одним із найпотужніших механізмів політик ідентичності. Освіта транслює індивідам думки про те, ким вони є в соціальній системі. П. Бурдьє відзначав, що шкільні класифікації вписані в габітус – систему інкорпорованих класифікацій, які визначають переваги і орієнтують оціночні судження [4].

П. Бурдьє не розглядає безпосередньо проблему ідентичності. Проте він пропонує алгоритми соціоаналізу, що задає певний кут зору на проблему механізмів соціальної ідентичності через поняття габітусу. Габітус відтворюється середовищем, асоційованим з певними умовами існування (у нашому випадку – інститутом освіти), і є системою надбаних схильностей, або структурованих структур.

Згідно Бурдьє, класова структура суспільства не зникає, а відтворюється на підставі схожих габітусів. Ідентичними вважаються ті, які, будучи продуктом одних і тих же умов (ресурсів, розподілу капіталів), мають однаковий габітус. Індивід схильний ідентифікуватися з іншими, подібними за габітусом людьми, перш за все для захисту габітусу, самозбереження (наводиться за [5]).

У агентів кожного соціального поля можна виявити ідентичні схеми класифікацій, пов'язані з подібними габітусами, що забезпечують їхню взаємну комунікацію [4].

Габітуальний характер впливу системи освіти демонструє процес ідентифікації як продукт подвійної соціальної структурації. З одного боку, соціальна ідентичність повинна відображати ту позицію, яку індивід займає в соціальному просторі. З іншого боку, ідентичність зумовлюється виробленими схемами сприйняття і оцінювання, тобто диспозиційними утвореннями, вплив на які має і прихований навчальний план [4]. Саме останній ми розглядаємо як достатньо впливовий чинник формування національної ідентичності особистості.

Роджер Брубейкер і Фредерік Купер відносять національну ідентичність до категоріального способу ідентифікації. Можна ідентифікувати себе (або іншу особу) щодо членства в класі осіб, які мають будь-який загальний категоріальний атрибут (етнічна приналежність, національність, громадянство) [6]. Самоідентіфікація знаходиться в діалектичній взаємодії із зовнішньою ідентифікацією – категоризацією, і обидві вони не потребують об'єднання.

Одним із найбільш важливих агентів ідентифікації та категоризації є сучасна держава. Вона монополізує або намагається монополізувати не тільки законну фізичну силу, але також і законну символічну силу, символічну владу (відповідно до трактування П. Бурдьє). Це включає можливість найменування, ідентифікації, категоризації і встановлення, що є що і хто є хто. Держава вписує свої суб'єкти в класифікаційну схему, ідентифікуючи і категоризуючи людей щодо статі, релігії, власності, етнічної приналежності, грамотності, кримінальності і осудності. Переписи розподіляють людей по цим категоріям, а установи – від шкіл до в'язниць – відсортовують відповідно до них індивідів («школи відмальовують індивідів за встановленим державою зразком») [6]. У системі освіти латентним способом такого відсортовування і є прихований навчальний план.

Поняття прихованого навчального плану актуалізувалося в гендерних дослідженнях, де означало зміцнення в освіті сексистських визначень чоловіків і жінок.

Прихований навчальний план є практичним механізмом, а, точніше, – множинними механізмами, які діють на рівні освітньої установи та відтворюють і підтримують соціальний порядок не тільки в рамках навчального закладу, а й в суспільстві в цілому [7].

Прихований навчальний план – це програма, що складається в системі влади для внутрішнього

користування, без її розголосу і оприлюднення та прийняття в юридично встановленому порядку. Прихована програма – це таємна, прихована від очей людей, не декларована, але така, що активно («нишком») реалізується система настанов та цінностей. Практично будь-яке суспільство складається з конфліктуючих за своїми інтересами, цінностями, поглядами людей. За цих умов політично, економічно, адміністративно або психологічно домінуюча група намагається у своїх інтересах організовувати або контролювати ситуацію і зберігати і своє становище, і свою владу [8].

Найчастіше виокремлюють три аспекти прихованого навчального плану: *інституціональний* – організація самого закладу, *процесуальний* – стиль та методика викладання та *об'єктивований* – зміст предметів (матеріал підручників) [3].

У контексті нашого дослідження ми аналізуємо прихований навчальний план як освітній інструмент, що наділяє національну ідентичність набором означувальних характеристик та моделей поведінки. Такий дискурс формуються невербально, ховається у різноманітті комунікаційних процесів, що ускладнює його виявлення. Паралельно із вивченням шкільних дисциплін діти сприймають ідеологію конструювання національної ідентичності, засвоюючи затребувані схеми та моделі ідентифікації, практику «некритичного» сприйняття існуючих категоризацій, шаблони і стереотипи мислення й дії, що згодом сприймаються як єдино правильні [9].

Зазначимо, що національною ідентичністю людини є її самоототожнення і відчуття приналежності до однієї держави або однієї нації, незалежно від свого юридичного статусу громадянства. Залежно від схильності до одного із розумінь нації, на формування національної ідентичності впливають або етнічна, або громадянська ідентичність.

Обравши для розгляду національну ідентичність, ми врахували двозначність трактування нації. Це поняття є одним із найсуперечливіших у сучасних гуманітарних науках. Серед великої кількості визначень нації можна виділити дві їхні групи:

- нація як політична спільність громадян певної держави (ресурсом солідаризації такої нації може виступати громадянська ідентичність);
- нація як етнічна спільність (форма існування одного або декількох етносів, що спільно проживають) з єдиною мовою і самосвідомістю (ресурс солідарності такої нації - етнічна ідентичність) [10].

Національна ідентичність є ресурсом формування самої нації. У діалектичній взаємодії нація породжує ідентифікацію з нею, а національна ідентичність окреслює національну спільноту. Таку думку висловлює Бенедикт Андерсон, який визначає націю як «уявну політичну спільноту, і уявляється вона як щось неминуче обмежене, але в той же час суверенне» [11]. Уявна спільнота відрізняється від реальної тим, що вона не може бути заснованою на повсякденному спілкуванні віч-на-віч його учасників. Замість цього її учасники утримують у своїй свідомості ментальний образ своєї спорідненості. Андерсен зазначає, що «члени навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх побратимів по нації, не будуть зустрічатися з ними або навіть чути про них, в той час як в умах кожного з них живе образ їхньої спільності» [11]. Отже, для створення образу національної спільноти необхідна інтеграційна політика ідентичності, яка підтримуватиме певне розуміння нації.

Однією зі спроб розширити методологічні межі досліджень ідентичності є її розгляд крізь призму концепту «політики ідентичності». Саме такий підхід ми використовуватимемо в межах цієї статті.

Політики ідентичності – це сукупність ідей і дій, які транслюють певний зміст і смисл ідентичностей, що пропонуються різними соціальними агентами, які прагнуть того, щоб дані ідентичності були визнані як легітимні. Це, у свою чергу, припускає, що соціальні агенти здійснюють різну за своєю формою і стратегіями діяльність у боротьбі за право контролювати смисли ідентичності, за право на «ім'я» у структурі легітимних номінацій і набуття стабільного статусу в структурі соціальних відносин, а, отже, – у структурі легітимних ресурсів. Політики ідентичності внаслідок множинності агентів, стратегій і залучених ресурсів створюють підставу інваріантності, множинності проектів ідентичностей [12, с. 30].

Залежно від політики націєбудування, що її сповідує та чи інша держава, різними значеннями наповнюється конкретна національна ідентичність. У свідомості громадян нашої країни українська національна ідентичність наповнюється різними значеннями.

Національна ідентичність має своє символічне вираження, яке наділяється змістом і позначає вищезгадану уявну спільноту. В нашому випадку необхідно оперувати номінацією «українці» («українець», «українка»). Зміст номінації є рухливим та пов'язаним із життям нації, є результатом її діяльності з конструювання свого світосприйняття та самоусвідомлення у реальних історичних обставинах. Номінація «українці» за часів СРСР сприймалась як етнічна характеристика, за часів незалежної України – як характеристика громадянства. Схильність до конкретного визначення номінації визначає і схильність до визначення самого поняття нації [13].

Існує емпірично апробована класифікація значень номінації «українці», які уособлюють два розуміння нації.

Політичні значення: людина, яка має український паспорт; живе на території України; поважає українську державу; поважає закони України; визнає державні свята.; громадянин/громадянка України будь-якої національності; знає українську мову, але повсякденно може спілкуватися іншою.

Етнокультурні значення: людина, яка розмовляє українською мовою; народилася в Україні; має

українське етнічне коріння; знає українські традиції й обряди; знає українське мистецтво та історію.

Розбіжності у трактуванні номінації «українець» свідчать про те, що її розуміння перебуває в процесі становлення. Знаходячись в активному використанні, вона набуває значень: від приписаних (за місцем народження чи проживання) та етнокультурних (етнічне походження, володіння українською мовою) до громадянських (свідомий громадянин України) [13].

В якості одиниць аналізу досліджуваної нами проблеми ми обрали шкільних підручники з історії України (для 5-10 класів), української мови (для 3-11 класів), та предмету «Я і світ» (для 3 класу), що містять різні тексти з використанням досліджуваного ключового знаку і відносяться до новітнього періоду політичної історії України (2005-2015 рр.). Вибір предметів визначався їхньою гуманітарною спрямованістю і прихованим характером розміщених там текстів, камуфльованих під розповіді, документи, вправи. В якості техніки аналізу документованої інформації ми обрали дискурс-аналіз, який є дуже дієвим методом, коли мета дослідження полягає у визначенні специфіки формування ідентичності в тому чи іншому просторі. Цей метод дозволяє нам виявити ті знаки і їхні значення, які об'єктивно, виходячи з формальних документів, промов і смислів, ми виявити не можемо. Дискурс-аналіз дозволяє також виявити визначення тих чи інших знаків певним чином, що сприяє формуванню схем сприйняття, які поширюються на думки великих груп.

Нами був обраний метод проведення дискурс-аналізу запропонований Ернесто Лакло і Шанталь Муфф, оскільки вони виділяють низку показників, звертаючись до яких, ми можемо більш повно і цілісно охарактеризувати способи формування національної ідентичності в прихованому навчальному плані.

. У роботі «Гегемонія і соціалістична стратегія» згадані вище автори висловлюють думку про те, що неможливо дати остаточне визначення якогось феномену, оскільки діапазон його значень різноманітний, бо змінюється залежимо від дискурсу (наводиться за [14, с. 71]). Тому, застосовуючи дискурс-аналіз, досліднику необхідно схопити ті смисли обраних знаків, які в конкретному дискурсі найбільш точно характеризують ідентичність, присутні в артикуляції з чіткою метою номінування і конструювання ідентичності певним чином.

Ми розділяємо думку тих дослідників, які вважають, що ідентичності створює дискурсивна взаємодія [15, с. 36]. Систематичне визначення дискурсивної поведінки робить стійкою ідентифікацію і впливає на майбутнє ставлення до тих, кого ідентифікують, роблячи типовою поведінку, люди пов'язують себе з окремим типом осіб, які зараховуються в одну категорію [15, с. 38].

У нашому випадку систематичне наповнення ключового знаку «українці» конкретними характеристиками буде впливати на вибір певного трактування національної ідентичності, а також буде приписувати певні зразки поведінки.

Політичне наповнення ключового знаку «українці» серед досліджуваних текстів було не поширеним та згадувалось частіше в історичному контексті, або у контексті сучасних політичних подій:

- *«Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе»* (цитата, Історія України, 10 клас) – значення знаку транслюється прямо, маємо апеляцію до авторитету.
- *«З європейцями нас, українців, пов'язує не тільки зовнішня схожість, але й територіальна, історична та культурна близкість»* (Я і світ, 3 клас) – посилання на європейський політичний проект, цивілізаційне наповнення ключового знаку.
- *«Діяльність української громади … сприяла поєднанню політичної і національної ідеї у свідомості українців»* (Історія України, 10 клас) - демонстрація політичної основи мислення українців, громадянська база національного руху.

Політичні наповнення знаку «українець» демонструють, що цій характеристиці відповідають люди різного походження, різних політико-ідеологічних спрямувань, робиться акцент на діяльнісних характеристиках (праця на благо держави).

Значно ширше представлені етнокультурні наповнення ключового знаку «українець», формується ланцюжок еквівалентності етнічного характеру. Вузловими точками, що конструюють тут українську національну ідентичність, є відсилання до окремих ідентитетів (агентів ідентифікації). Так, широко репрезентована мовна характеристика українців:

- *«В умовах агресивного здійснення тоталітарним режимом політики злиття народів СРСР у єдиний «радянський народ» мовна асиміляція українців набула загрозливих масштабів»* (Українська мова, 8 клас).
- *«Українці — нація з власною мовою, культурою та історичною традицією»* (Українська мова, 8 клас).
- *«Кожен українець любить і цінує українські пісні, українську мову»* (Українська мова, 3 клас).
- *«Я — українець. Є у мене право на рідну мову та свою державу»* (Я і світ, 3 клас).

У підручниках присутній також дискурс спадковості, який постійно наголошує на унікальності походження українців, застосовуючи при цьому механізми іншування та створення «не-ідентичностей»:

- *«Древня праматінко Русь! Я твій законний нащадок, що українцем зовусь»* (Українська мова, 10 клас) – вказується на давню історичну генезу формування українців.

- *«Згуртувавшись у міжплемінний союз,* ***східнослов'янські племена – предки українців*** *– намагалися захиститися від нападів кочівників»* (Історія України, 8 клас) – вказуються окремі історичні територіальні групи, відчуваючи зв'язок з якими, людина може вважати українцем.
- *«Усе має український народ: родючі грунти, корисні копалини, розвинену науку й самобутню культуру»* (Українська мова, 8 клас).
- *«Він підкреслює чуттєвість, глибоку релігійність, індивідуалізм українців»* (Українська мова, 8 клас).
- *«Православні церкви і школи закривали, українців усували від участі в управлінні своїми територіями»* (Історія України, 5 клас) – логічний ряд наштовхує на православну основу українців.
- *«Східнослов'янські союзи племен, що заселяли територію сучасної України, вважаються предками українців. В етнічному розвитку східних слов'ян визначальною залишалася спадщина історичної прабатьківщини»* (Історія України, 7 клас) – намагання підкреслити важливість історичного ідентитету.
- *«Покажіть, які східнослов'янські племінні союзи були предками українців, а які – росіян та білорусів»* (Історія України, 7 клас).

Ще одним ідентитетом, який ретранслює прихований навчальний план, є сімейні цінності та традиції як основа соціального життя українця:

- *«Пчілка явила себе справжньою і українкою в предковічних і таких святих для нас іпостасях – дочки, сестри, дружини, матері»* (Українська мова, 8 клас) – конструювання моделей поведінки українок, що базуються на відданості сім'ї..
- *«Стверджує про вилив родинного виховання на формування характеру людини, цікаво придивитись, а яке ж родинне виховання нас, українців»* (Українська мова, 8 клас).
- *«Кожен українець любить і цінує українські пісні, українську мову. Широкі лани, зелені ліси, глибокі річки — усе миле його серцю»* (Українська мова, 3 клас).

Широко розповсюджений дискурсивний прийом з конструювання «ідеального» образу українця:

- *«Але не тільки: наших читачів цікавлять книги, «у яких розповідалося б про істинних українців, сильних характером і нескоримих перед ворогами»* (Українська мова, 8 клас).
- *«Вони [українці] кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі. Вони високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі...»* (Українська мова, 8 клас).
- *«Він підкреслює чуттєвість, глибоку релігійність, індивідуалізм українців»* (Українська мова, 8 клас).
- *«Ненормально, якщо чоловік, живучі в Україні, боїться того, що він українець»* (Українська мова, 8 клас).

Можемо виділити ряд тенденцій, які виявив проведений дискурс-аналіз:

- у більш широкому комплексі предметів для учнів молодших класів наголошуються етнокультурні значення ідентичності українців;
- основним інструментом формування національної ідентичності є нав'язування через демонстрацію відповідності етнічним ідентитетам;
- дискурс відсилає до «відокремлення» української нації, формуючи «не-ідентичності»;
- політичні значення більше артикулюють у старший школі.

Для побудови повної картини формування та розуміння національної ідентичності необхідно розглянути, наскільки поширені думки, що транслюються політиками ідентичностей, імплементованими у шкільні підручники.

Щоб реалізувати цю мету, ми звернулись до результатів міжнародного соціологічного дослідження «Студентство пограниччя: ідентичності, цінності, життєві плани», здійсненого за нашої участі студентами, які спеціалізуються на кафедрі соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (під науковим керівництвом проф. Л.Г. Сокурянської)[1]. Звернення до студентів викликано тим, що вони ще нещодавно відчували на собі вплив прихованої навчальної програми, яку ми аналізуємо, і можуть генералізувати свої уявлення.

У дослідженні респондентам пропонувалося оцінити, наскільки певні характеристики відповідають номінаціям «українець»/»українка».

Для оцінки емпіричного об'єднання цих характеристик нами застосована процедура експлораторного факторного аналізу, результати якого наведені у таблиці 1.

[1] Дослідження було проведено в 2014-2015 рр. серед студентів Зеленогурського університету (Польща), Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Луцького національного технічного університету. Всього було опитано 1214 студентів; серед них: 508 студентів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 178 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 111 студентів Луцького національного технічного університету та 417 студентів Зеленогурського університету. Вибірка по цих університетах є репрезентативною.

Таблиця 1.

Результати факторного аналізу за ознаками, що характеризують українців

Українець/українка – це…	**Фактори**		
	1	**2**	**3**
людина, яка поважає закони України	**0,857**	0,081	0,081
людина, яка знає українське мистецтво, літературу, музику	**0,856**	0,145	0,035
людина, яка знає українські традиції та обряди	**0,855**	0,213	-0,018
людина, яка знає українську історію	**0,843**	0,159	0,077
людина, яка поважає українську державу	**0,810**	0,125	0,040
людина, яка визнає державні свята	**0,760**	0,284	0,087
людина, яка народилася в Україні	0,009	**0,774**	0,240
людина, яка має українське етнічне коріння	0,201	**0,729**	-0,143
людина, яка розмовляє українською мовою	0,387	**0,579**	0,074
людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	0,283	**0,521**	0,265
людина, яка має український паспорт	-0,114	0,245	**0,807**
громадянин/громадянка України будь-якої національності	0,128	-0,186	**0,773**
людина, яка живе на території України	0,166	0,382	**0,656**

Факторний аналіз не продемонстрував чіткого розподілу на політичні та етнокультурні характеристики. Натомість, ми отримали три групи значень, що можна описати таким чином:

1) *рефлексивні:* українці - це особи, які поважають державу, поважають закони України, визнають державні свята, знають традиції і обряди, мистецтво, культуру та історію України. Це характеристики, що залежать безпосередньо від особистості та усвідомлюються нею;

2) *примордіалістські:* українці - це особи, які народилися на території України, розмовляють українською мовою, знають українську мову, етнічні українці. Ці характеристики набуваються індивідом незалежно від нього, частково «біологічні» або набуті у ранні періоди соціалізації;

3) *космополітичні:* українці - це громадяни будь-якої національності, люди з українським паспортом, що живуть на території України. Все це – громадянські характеристики особистості, що «роблять» українцями майже всіх, хто мешкає в Україні.

При цьому можна сказати, що рефлексивні та примордіалістські характеристики більшою мірою відповідають етнокультурному розумінню нації, а космополітичні – політичному.

Розподіл середніх за ознаками, що відповідають характеристикам українців, продемонстровано у таблиці 2.

Таблиця 2.

Ієрархія значень номінації «українець»/»українка» *(у середніх за 5-бальною шкалою)*

Українець/українка – це…	
людина, яка поважає українську державу	3,89
людина, яка має українське етнічне коріння	3,87
людина, яка народилася в Україні	3,87
людина, яка поважає закони України	3,79
людина, яка знає українську історію	3,65
людина, яка розмовляє українською мовою	3,64
людина, яка знає українські традиції та обряди	3,56
громадянин/громадянка України будь-якої національності	3,54
людина, яка має український паспорт	3,51
людина, яка знає українське мистецтво, літературу, музику	3,45
людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	3,43
людина, яка визнає державні свята	3,42
людина, яка живе на території України	3,05

Середні значення демонструють, що більшу підтримку мають етнокультурні характеристики українців, а політичні характеристики статистично значущо (на рівні $p<0.05$) відрізняються від них і знаходяться на останніх рангах.

Для того, щоб остаточно визначити прихильність студентів до тієї чи іншої групи характеристик українців, ми розглянемо розподіл їхнього тяжіння до груп, що виділені факторним аналізом. Для цього збережені регресійні значення факторних змінних, що проранжовані від 1 до 5 (де 5 – найбільша прихильність до фактору) та проведений кластерний аналіз із заданою кількістю кластерів (3 – за кількістю факторів), який розділив респондентів на групи, що найбільше тяжіють до конкретного фактору. В результаті отримано три групи студентів, розподіл за якими наведено у таблиці 3, а середні за факторами – у табл. 4.

Таблиця 3.

Розподіл респондентів за кластерами прихильністю до характеристик українців
(у % до валідних спостережень)

Космополіти	52,6
Рефлексивні	25,1
Примордіалісти	22,3

Таблиця 4.

Прихильність до різних груп визначення номінації різними групами респондентів *(у середніх за 5-бальною шкалою)*

Групи студентів	Групи значень		
	рефлексивні	**примордіалістські**	**космополітичні**
космополіти	2,88	2,97	**4,14**
рефлексивні	**4,36**	3,03	1,74
примордіалісти	1,76	**3,05**	1,73

Таким чином, студенти у своєму ставленні до визначення характеристик українців розділилися приблизно порівну між політичним та етнокультурним значенням. З огляду на те, що прихований навчальний план більшою мірою транслює етнокультурні значення, така ситуація може призвести до конфлікту самоідентифікації особистості та її категоризації державою.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що поставлена мета була досягнена.

Для побудови теоретичної моделі використана логічна модель конструювання національної ідентичності освітою. При цьому ми виходимо з того, що держава інституційними засобами впливає на освіту, а освіта, у свою чергу, формує прихований навчальний план з транслювання окремих значень національної ідентичності.

Використання підходу П. Бурдьє дозволило нам продемонструвати, що система освіти інкорпорує у свідомість учнів систему класифікацій, що мають легітимний характер. На думку Р. Брубейкера та Ф. Купера ,таким чином держава застосовує інструмент категоризації як спосіб формування прийнятного для неї значення ідентичності.

Виходячи з тези Б. Андерсона про зв'язок нації та ідентичності, ми дійшли висновку, що цей зв’язок є діалектичним, одне не існує без іншого. Національна ідентичність як ототожнення із нацією також має подвійну природу: політичну та/або етнокультурну. Це знаходить своє відображення у наділенні номінації «українці» характеристиками різного роду.

Завдяки здійсненому нами аналізу було виявлено протиріччя між етнічним характером наповнення ключового знаку «українці» у прихованому навчальному плані та тяжінням половини вчорашніх школярів (сьогоднішніх студентів) до його політико-громадянського наповнення.

Наукова новизна дослідження полягає у використанні концепту прихованого навчального плану в перспективі політик ідентичностей та поєднанні кількісної й якісної стратегії дослідження феномену української національної ідентичності.

Основні висновки нашого дослідження полягають у такому:

- дискурс, відображений у шкільних підручниках, наповнює свідомість учня багатогранним образом такої уявної спільноти, як нація, роблячи максимально широку цільову аудиторію її частиною;
- прихована навчальна програма з формування ідентичності спрямована на формування міцно прив'язаного до України агента;
- держава за допомогою освіти намагається сформувати у молодих громадян не тільки ідентичність, але й озброїти їх набором якостей етнокультурного характеру, що описують цю ідентичність;
- держава категоризує, не тільки описуючи ідентичність, але й приписуючи їй патерни поведінки;
- далеко не завжди прихований навчальний план впливає на формування національної ідентичності учнів, їхнім розумінням характеристик «українців», що не артикулюються в прихованому навчальному плані.

Перспективи подальшого дослідження обраної нами проблеми полягають у вивченні української національної ідентичності у просторі соціальних ідентичностей; розширенні його емпіричної бази, зокрема підручників з навчальних дисциплін в яких, у тому числі, транслюють прихований навчальний план; інших факторів формування національної ідентичності, а також здійсненні аналогічного дослідження в межах вищої школи.

Література:

1. Кучма Л. Д. Україна - не Росія [Електронний ресурс] / Леонід Данилович Кучма. – 2003. – Режим доступу: http://padaread.com/?book=95261.

2. Роль школы в социализации личности [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ptcevolution.me/rol-shkoly-v-socializacii-lichnosti/.

3. Ярская-Смирнова Е. Гендерное неравенство в образовании: понятие скрытого учебного плана // Гендерные исследования. – 2000. – № 5. – С. 295-301.
4. Бурдье П. Система образования и система мышления [Електронний ресурс] / Пьер Бурдье – Режим доступу: http://lib.mdpu.org.ua/2011/03/14/burdjo_sistema_obrazovanija_i_sistema_myshlenija.html.
5. Барышникова И. В. Понятие идентичности в социологическом дискурсе / И. В. Барышникова. // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. – 2009. – №2. – С. 166–171.
6. Брубейкер Р. За пределами идентичности [Електронний ресурс] / Р. Брубейкер, Ф. Купер – Режим доступу: bilim.kz/Docum/Libs/Beyond identity rus.doc.
7. Скрытый учебный план [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://takaya.eu/dictionary/rus_s/hidden_curriculum/.
8. Скрытый учебный план [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vocabulary.ru/termin/skrytyi-uchebnyi-plan.html.
9. Марущенко О. А. «Прихований навчальний план» сучасної школи: методологія та структурування предмету дослідження / О. А. Марущенко // Гендер-PRO: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції студентства й наукової молоді. – Харків, 2013. — С. 57–64.
10. Семенов Ю. Общество, этнос, нация [Електронний ресурс] / Ю. Семенов – Режим доступу: http://scepsis.net/library/id 1074.html.
11. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма [Електронний ресурс] / Б. Андерсон – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/ anders/index.php.
12. Філіппова О.А. Ідентифікація й ідентичності крізь призму концепту «політики ідентичності» / Ольга Аркадіївна Філіппова // Українське студентство у пошуках ідентичності: / за ред В.Л. Арбєніної, Л.Г. Сокурянської. – . : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 23-37
13. Сорока Ю.Г. Значення символу «українець»/«українка» в уявленнях українського студентства: між етнічною та громадянською інтерпретаціями / Ю.Г. Сорока // Українське студентство у пошуках ідентичності: / за ред В. Л. Арбєніної, Л.Г. Сокурянської. – . : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 88–105.
14. Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филлипс и М. В. Йоргенсен. [пер. с англ]. -Х.: Изд-во Гуманитарный Центр. – 2004. – 336 с.
15. Кулік В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулік. – К. : Критика, 2010. – 656 с.